

Určení měrného náboje elektronu z charakteristik magnetronu

1. Úvod

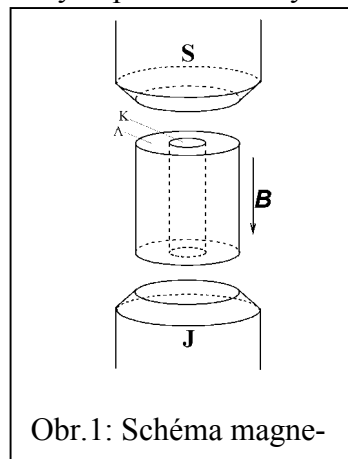
Měrným nábojem elektronu e/m_e , rozumíme poměr absolutní hodnoty jeho náboje e a hmotnosti m_e . Jde o důležitou veličinu, kromě jiného například i pro určení hmotnosti elektronu, která se neměří přímo; je však možné ji z měrného náboje e/m_e jednoduše určit při znalosti velikosti náboje e . Problematika přímého měření náboje elektronu má přitom svou specifickou historii (viz například [1]); dnešní užívaná hodnota (podle adjustace z r. 1986 [2]) činí $e = 1,602\,177\,33(49) \cdot 10^{-19}$ coulombu.

Klasické metody pro měření měrného náboje elektronu vycházejí ze **studia pohybu elektronu v elektrickém a magnetickém poli**. První spolehlivou hodnotu $e/m_e = 1,7 \cdot 10^{11}$ C/kg získal roce 1897 objevitel elektronu J. J. Thomson na zařízení velmi podobném dnešní obrazovce, kombinující elektrické a magnetické vychylování elektronového svazku. Metody založené na studiu pohybu **volných elektronů** v elektrickém a magnetickém poli byly dále zdokonalovány a v prvních desetiletích 20. století přinesly značné zpřesnění výsledku.

Měrný náboj elektronu je možné určit i ze štěpení spektrálních čar atomových spekter v magnetickém poli, t.j. ze studia Zeemanova jevu. Na rozdíl od výše uvedených metod, se zde však nepracuje s volnými elektrony, ale s **elektrony vázanými v atomu**. Do stejné kategorie patří i metody založené na měření cyklotronové frekvence (viz např. [3]) **elektronů v látkách**. Výhodou takového uspořádání je, že umožňuje odstranit hlavní nepřesnost všech výše uvedených metod, t.j. nepřesnost určení velikosti magnetického pole, současným měřením Larmorovy frekvence protonů (viz např. [3]) za stejných podmínek. Dnes užívaná hodnota (podle adjustace z roku 1986) činí $e/m_e = 1,758\,819\,62(53) \cdot 10^{11}$ C/kg.

2. Princip metody určování e/m_e magnetronem

Magnetron je elektronka, která se dnes téměř výhradně používá ke generování elektromagnetických polí větších výkonů v mikrovlnné oblasti. (O konstrukci magnetronů pro takové účely, kdy je jeho vlastní systém přímo spojen s rezonančními dutinami naladěnými na pracovní frekvenci, viz například [4]). Díky tomu, že pro funkci magnetronu je využíváno zákonitostí pohybu elektronu v elektrickém a magnetickém poli, může být z charakteristik magnetronu principiálně určen i měrný náboj elektronu.

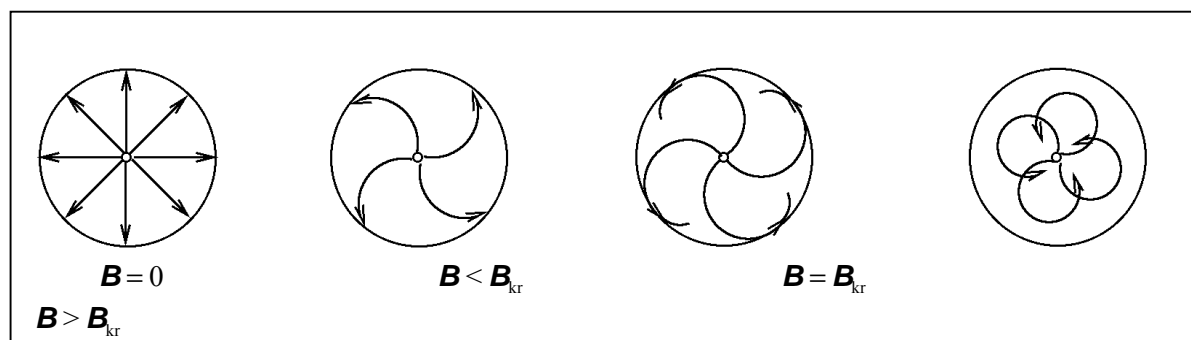
Obr. 1: Schéma magnetronu

I když – jak uvidíme níže – neposkytuje tato metoda možnost dosažení větší přesnosti, má svou didaktickou cenu pro jednoduchost realizace v principiálním uspořádání a pro názornost činnosti. Budeme proto diskutovat charakteristiky magnetronu v nejjednodušším uspořádání podle obr. 1, kde (žhavenou) katodu K a anodu A tvoří souosé válce o poloměrech r_K a r_A vložené do homogenního magnetického pole B rovnoběžného s osami elektrod.

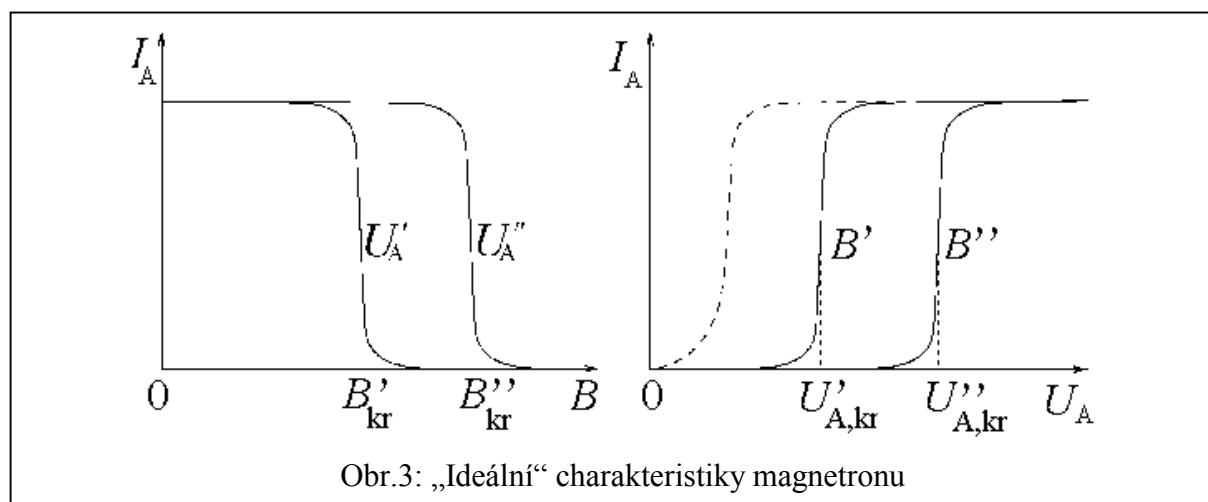
Je-li mezi katodou a anodou přiloženo napětí U_A , vznikne v prostoru mezi elektrodami

radiální elektrické pole $\mathbf{E}(\mathbf{r})$, které urychluje elektrony silou $\mathbf{F}_e = e\mathbf{E}(\mathbf{r})$. Magnetické pole současně působí na elektron silou $\mathbf{F}_m = e(\mathbf{v} \times \mathbf{B})$, kde $\mathbf{v}$ je okamžitá rychlost elektronu. Díky tomu, že síla $\mathbf{F}_m$ je kolmá ke směru rychlosti, je dráha elektronu magnetickým polem zakřivená v rovině kolmé ke směru $\mathbf{B}$; s rostoucím magnetickým polem vzrůstá zakřivení, až od určité hodnoty B_{kr} elektrony nedosáhnou anody vůbec. obr. 2 zobrazuje schematicky situaci pro různé hodnoty pole B . (Ve skutečnosti ovšem, díky tomu, že elektrické pole není homogenní, nejsou dráhy elektronů kruhové).

Charakteristikou magnetronu se rozumí buď závislost anodového proudu I_A na magnetické indukci B při konstantním anodovém napětí U_A , nebo závislost anodového proudu na anodovém napětí při konstantní hodnotě B . Oba typy charakteristik jsou schematicky zobrazeny na obr. 3. Pro oba typy jsou charakteristické oblasti rychlého poklesu anodového proudu I_A ; pro

charakteristiky typu $I_A = I_A(B)$ charakterizované dvojicemi hodnot U_A, B_{kr} a pro charakteristiky typu $I_A = I_A(U_A)$ dvojicemi hodnot $B, U_{A,kr}$. Ukážeme, že právě z těchto naměřených hodnot lze měrný náboj elektronu e/m_e principiálně určit. Za tím účelem budeme vyšetřovat pohyb elektronu v magnetronu za předpokladu, že na anodu je přiloženo napětí U_A , které v prostoru mezi anodou a katodou vytvoří osově symetrické radiální pole popsané potenciálem $V(r)$. Zavedeme-li soustavu souřadnou s osou z totožnou s osou magnetronu můžeme pohyb elektronu popisovat v rovině (x, y) pomocí polárních souřadnic zavedených vztahy $x = r \cos \varphi$, $y = r \sin \varphi$. S ohledem na osovou symetrii problému je nejvýhodnější pohyb elektronu popsat pomocí Lagrangeových rovnic 2. druhu (viz např. [5]). Lagrangeovu funkci L pak mů-

Obr.3: „Ideální“ charakteristiky magnetronu

žeme vyjádřit pomocí kinetické energie elektronu $E_k = m_e(\dot{r}^2 + r^2\dot{\varphi}^2)/2$ a zobecněného potenciálu ve tvaru (viz například [5]) $\tilde{U} = e[V(r) - (\dot{\mathbf{r}} \cdot \mathbf{A})]$. Platí

$$L = m_e(\dot{r}^2 + r^2\dot{\varphi})/2 - e[V(r) - (\dot{\mathbf{r}} \cdot \mathbf{A})], \quad (1)$$

kde $\mathbf{A}$ je vektorový potenciál magnetického pole. Pro homogenní pole $\mathbf{B}$ orientované ve směru osy z lze vektorový potenciál vyjádřit ve tvaru (viz např. [3])

$$\mathbf{A} = \left(-\frac{B}{2}y, \frac{B}{2}x, 0\right) = \left(-\frac{B}{2}r\sin\varphi, \frac{B}{2}r\cos\varphi, 0\right) \quad (2)$$

a Lagrangeovu funkci v konkrétním vyjádření

$$L = \frac{m_e}{2}(\dot{r}^2 + r^2\dot{\varphi}^2) - e\left[V(r) + \frac{Br^2}{2}\dot{\varphi}\right]. \quad (3)$$

Vidíme, že Lagrangeova funkce nezávisí explicitně na souřadnici φ , která je tudíž souřadnicí cyklickou a zobecněná hybnost $\partial L / \partial \dot{\varphi}$ je integrálem pohybu. Platí

$$\frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} = m_e r^2 \dot{\varphi} - e \frac{Br^2}{2} = C. \quad (4)$$

Integrační konstantu C lze určit z počátečních podmínek vycházejících z předpokladu, že elektron vystupuje z katody s nulovou rychlostí, tedy že pro $r = r_K$ platí $\dot{\mathbf{r}} = 0$. Platí pak

$$\dot{\varphi} = \frac{eB}{2m_e} \left(1 - \frac{r_K^2}{r^2}\right). \quad (5)$$

Uvědomíme-li si, že magnetické pole při zakřívování dráhy elektronu nekoná práci a že celková kinetická energie elektronu přilétajícího k anodě byla získána elektrickým polem, můžeme napsat pro případ kritického pole B_{kr} , kdy elektron přilétá k anodě v tečném směru rychlostí v_{kr} , podmínku

$$eU_{A,kr} = \frac{m_e}{2}v_{kr}^2 = \frac{m_e}{2}r_A^2\dot{\varphi}_{kr}^2 \quad (6)$$

Dosazením do (5) pro danou situaci dostaneme konečný výsledek

$$\boxed{\frac{e}{m_e} = \frac{8U_{A,kr}}{B_{kr}^2 r_A^2} \frac{1}{\left(1 - \frac{r_K^2}{r_A^2}\right)^2}}, \quad (7)$$

který může být po odečtení hodnot $U_{A,kr}$ a B_{kr} z naměřených charakteristik, použit k určení e/m_e . Při jeho používání je však třeba si uvědomit předpoklady, za kterých byl odvozen a které ve skutečnosti nejsou přesně splněny:

- Elektrony nevystupují z katody s nulovou rychlostí a jejich počáteční rychlosti mají určité statistické rozdělení.
- Při měření charakteristik magnetronu nesledujeme pohyb jednoho elektronu ve vakuu, ale měříme elektronový proud magnetronem. Elektrony v magnetronu se pohybují ve výsledném elektrickém poli daném superpozicí pole vytvářeného zdrojem napětí U_A a pole vytvořeného oblakem emitovaných elektronů v okolí katody (tzv. polem prostorového náboje elektronů). Průběh elektrického pole, ve kterém se elektrony pohybují, je tudíž značně složitější a závisí na velikosti prostorového náboje a tedy i na velikosti měřeného anodového proudu (srovn. např. [3], stať 7.3.7). Uvedenou skutečností je ovlivněn konkrétní tvar drah elektronů, není jí však ovlivněna energetická bilance (6) elektronu přilétajícího k anodě.
- Na okrajích elektrod magnetronu je elektrické pole deformované a značně se odchyluje od pole radiálního, předpokládaného při odvozování vztahu (7). Ani dráhy elektronů nejsou tedy rovinné, jak vzorec (7) předpokládá. Pro elektrony emitované z okrajů katody vzorec

tudíž přesně neplatí. Významnou roli hraje i přesnost nastavení směru magnetického pole do osy katody.

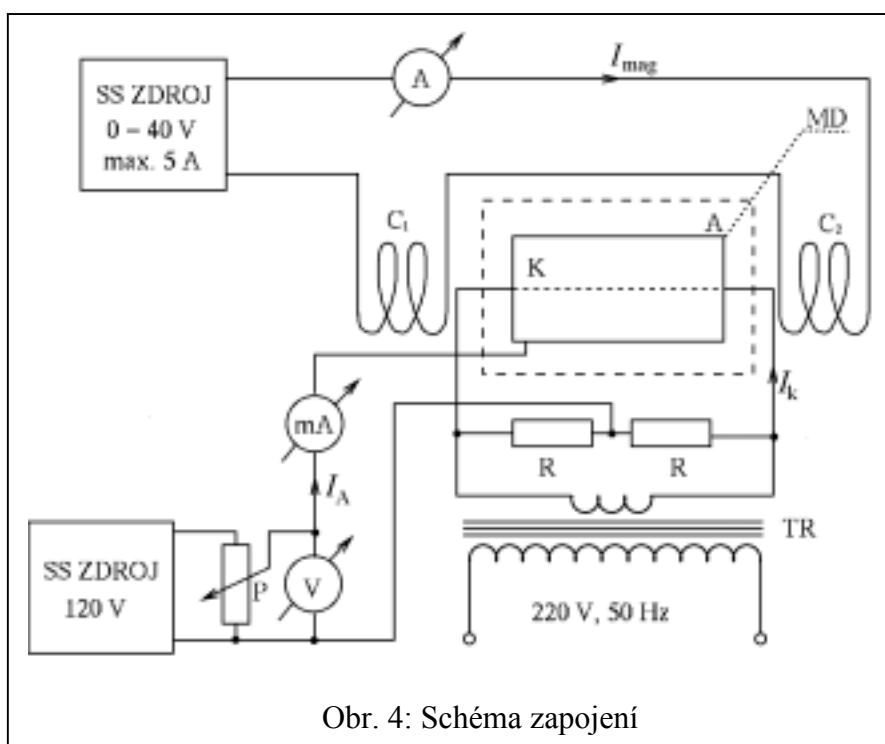
- Při nepřesném nastavení směru magnetického pole do osy katody nebo v případě, že katoda není zcela přímá (například v důsledku jejího „prověšení“ při nažhavení), se elektrony pohybují v rovinách ne zcela kolmých k ose anody. Tato okolnost vede rovněž ke snížení strmosti charakteristik a může být i příčinou systematické chyby v určení měrného náboje.

Z výše uvedených (a i některých dalších) důvodů mají reálně změřené charakteristiky poněkud odlišný průběh ve srovnání s „ideálními“ charakteristikami podle obr. 3. Pokles anodového proudu v kritické oblasti je zpravidla pomalejší, takže většinou nelze k žádné části charakteristiky vést svislou tečnu vymezující kritické hodnoty anodového napětí či magnetického pole. V takové situaci je pro určení kritických hodnot třeba vzít za směrodatný střední bod nejstrměji klesající části charakteristiky, případně její inflexní bod.

3. Experimentální uspořádání

a) Schéma zapojení

Zapojení pro měření charakteristik magnetronu „MD“ je uvedeno na obr.4.

Obr. 4: Schéma zapojení

Anodu magnetronové diody tvoří molybdenový válec s vnitřním poloměrem r_A , přímo žhavenou katodu wolframové vlákno o poloměru r_K . K vytváření magnetického pole B orientovaného ve směru osy diody je použita dvojice stejných cívek „ C_1, C_2 “ v Helmholtzově uspořádání. Magnetizační proud I_{mag} je regulován ovládacími prvky zdroje a měřen ampérmetrem „A“. Anodové napětí U_A pro magnetron je regulováno potenciometrem „P“ napájeným ze

zdroje pevného stejnosměrného napětí 120 V, anodový proud I_A je měřen digitálním miliampermetrem „mA“, anodové napětí U_A je měřeno voltmetrem „V“.

Katoda magnetronu je žhavana střídavým napětím 2,5 V z transformátoru „TR“, záporný pól anodového napětí je (pro zvýšení symetrie uspořádání) připojen ke katodě ve středu symetrizačního děliče tvořeného dvěma rezistory „R“.

b) Vlastnosti použitého zdroje magnetického pole.

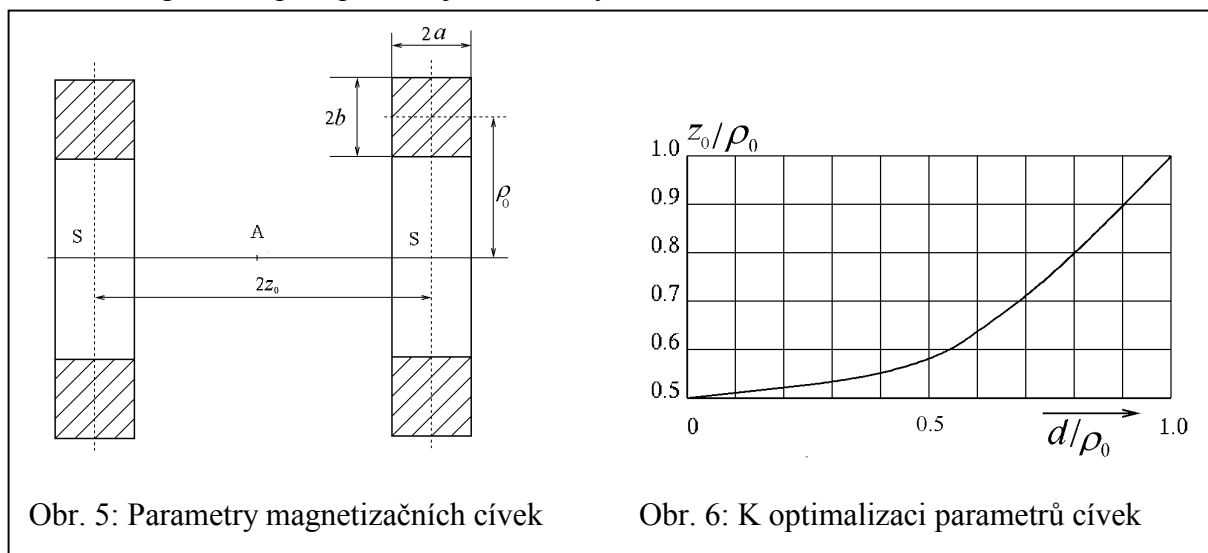
Tímto zdrojem je dvojice stejných cívek protékaných proudem I_{mag} v souhlasném směru. Ve známém Helmholtzově uspořádání, kdy vzájemná vzdálenost rovin symetrie obou cívek $2z_0$ je rovna střednímu poloměru ρ_0 jejich vinutí (viz obr. 5), vytváří cívky pozoruhodně homogenní pole v okolí středového bodu „A“ na jejich společné ose za předpokladu, že rozměry a , b vinutí jsou zanedbatelné proti poloměru ρ_0 . Pro magnetickou indukci B v bodě „A“ pak platí vztah (viz např. [6, 3])

$$B = \frac{8\mu_0}{5\sqrt{5}} \frac{NI_{\text{mag}}}{\rho_0}, \quad (8)$$

v němž N značí počet závitů jedné cívky. Homogenita pole Helmholtzových cívek v okolí středového bodu „A“ ve směru jejich společné osy je diskutována např. [6]. Z údajů zde uvedených plyne, že v intervalu délky $0,1 \rho_0$ symetricky položeném vůči středovému bodu „A“, se magnetické pole liší o méně než o 0,01 % hodnoty v bodě „A“, určené podle vzorce (8)!

Prakticky není zpravidla možné dosáhnout potřebné hodnoty pole B při zachování podmínky, aby rozměry vinutí (charakterizované veličinami a , b podle obr. 5) byly zanedbatelné vůči střednímu poloměru cívek ρ_0 . V takové situaci vznikají z hlediska optimalizace problému dvě základní otázky:

- Jaká je optimální vzdálenost obou cívek pro dosažení optimální homogenity pole?
- Jaké magnetické pole produkují dané cívky ve středovém bodě „A“?

Obr. 5: Parametry magnetizačních cívek

Obr. 6: K optimalizaci parametrů cívek

První z uvedených otázek je řešena např. v [7], kde jsou uvedeny výsledky numerického výpočtu optimalizace homogenity pole v okolí středového bodu „A“ ve směru společné osy cívek (s přesností do třetího řádu rozvoje magnetického potenciálu), za předpokladu čtvercového průřezu vinutí $a = b = d$. Obr. 6 prezentuje výsledky výpočtu optimální závislosti poměru z_0/ρ_0 na d/ρ_0 . Z výsledku je například vidět, že pro $d/\rho_0 \approx 0,2$ se optimální vzdálenost cívek liší jen o asi čtyři procenta od hodnoty $d/\rho_0 = 0,5$, charakteristické pro Helmholtzovy cívky se zanedbatelným průřezem vinutí.

Všimněme si nyní stručně závislosti magnetického pole B ve středovém bodě „A“ na průřezu vinutí charakterizovaném parametry a , b podle obr. 5. Obecnější vzorec pro axiální a radiální složky pole v okolí bodu „A“ je uveden například v [8]. Speciálně pro bod „A“, v němž je radiální složka pole z důvodu symetrie nulová, z něj vychází pro magnetickou indukci B (v přiblížení do druhého stupně poměru b/ρ_0)

$$B = \frac{8}{5\sqrt{5}} \mu_0 \frac{NI_{\text{mag}}}{\rho_0} \left(1 - \frac{b^2}{15\rho_0^2} \right). \quad (9)$$

Z výsledku vidíme, že pro $b/\rho_0 = 0,1$ je korekce hodnoty B ve srovnání se vztahem (8) řádu desetin procenta.

4. Parametry používané aparatury a pokyny pro měření

Magnetron:

- poloměr katody $r_K = 0,19$ mm
- poloměr anody $r_A = 5,00$ mm

Parametry magnetizačních cívek:

- počet závitů jedné cívky $N = 630$
- vzdálenost rovin symetrie cívek $2z_0 = 75$ mm
- střední poloměr cívky $\rho_0 = 75$ mm
- rozměry vinutí: $2a = 22$ mm, $2b = 30$ mm

Upozornění:

Maximální magnetizační proud 2,0 A používejte jen po dobu nezbytně nutnou pro měření.

Literatura

- [1] J. Brož, V. Roskovec: Základní fyzikální konstanty, SPN, Praha 198
- [2] E. R. Cohen, B.N. Taylor: Physics Today, August 1991
- [3] B. Sedlák, I. Štoll: Elektřina a magnetismus, Academia – Karolinum, Praha 1993
- [4] A. T. Starr: Radiotechnika velmi krátkých vln, SNTL, Praha 1962
- [5] M. Brdička, A. Hladík: Teoretická mechanika, Academia, Praha 198
- [6] J. Brož a kol.: Základy fyzikálních měření I, SPN, Praha 1983
- [7] H. Zijlstra: Experimental Methods in Magnetism, (v serii monografií Selected Topics in Solid State Physics, Vol. IX., editor E. P. Wohlfarth), Nordth Holland, Amsterdam 1967.
- [8] M. Rákoš: Základy meraní slabomagnetických látek, Vydavatelství SAV, Bratislava 1965